

Wojciech Strzyżewski

HERALDYCZNE WYZNACZNIKI ZRÓŻNICOWANEJ PRZYNALEŻNOŚCI PAŃSTWOWEJ MIAST ŚRODKOWONADODRZAŃSKICH

Ziemie położone nad środkową Odrą były przez wieki obszarami nadgranicznymi, o które wielokrotnie walczone i które przechodziły z rąk do rąk. Ta specyfika, wynikająca z nadgranicznego położenia tych terenów, znalazła swoje odzwierciedlenie w treści godła herbów miast. W porównaniu z herbami innych ziem polskich, na badanym obszarze znacznie częściej w godłach herbów miejskich umieszczane były herby władców i państwowe. Zwyczaj przedstawiania w godłach symboli przynależności terytorialnej i państwowej praktykowany był natomiast w herbach miejskich w wielu krajach niemieckich. W rozdrobnionym państwie niemieckim herb władcy widniejący w godle miejskim był bowiem ważnym wyznacznikiem przynależności państwowej. Umieszczone w polu tarczy herbu miejskiego wizerunki znaku państwowego bądź władcy były w przeszłości rodzajem symbolicznej manifestacji, wspólnie – stanowią cenne źródła historyczne, świadczące o związkach miast z różnymi organizmami państwowymi.

Nadgraniczny charakter ziem dzisiejszego województwa lubuskiego wiązał w przeszłości jego obszar z terytorium państwa polskiego, czeskiego, brandenbursko-pruskiego i saskiego.

Symbole Piastów i Polski

Południowa część dzisiejszego Środkowego Nadodrza to obszary związane z historycznym Śląskiem. Najstarszym znakiem heraldycznym, reprezentującym władców tych ziem, był czarny orzeł ze srebrną przepaską – godło książąt śląskich z dynastii Piastów.

Pojawienie się orła śląskiego w wizerunkach napieczętnych związane było z akcją lokacyjną prowadzoną w XIII wieku przez Piastów śląskich. Książęcy herb widniejący na najstarszych śląskich pieczęciach miejskich z XIII i XIV wieku symbolizował realnego założyciela i właściciela. Pieczęć, na której oprócz motywów architektury znajdował się herb książęcy, przywieszona

do dokumentu informowała o prawnym statusie miasta. Wraz z ukształtowaniem się herbów miejskich, dzięki barwom ułatwione było zidentyfikowanie widniejącego w godle herbu właściciela. Zmiana semantyki wizerunków reprezentujących pierwotnie w godłach miejskich Piastów śląskich następowała dwustopniowo. Po pierwsze, tarcza z orłem w godle herbowym miasta położonego w granicach jednego z księstw była znakiem osobistym reprezentującym władcę i jednocześnie funkcjonowała jako herb księstwa, informując o przynależności miasta. Po drugie, hołdy lenne składane przez książąt śląskich począwszy od 1327 roku królom czeskim spowodowały, iż wizerunek orła na pieczęciach miejskich stawał się znakiem terytorialnym. Począwszy od XV wieku czarny orzeł z przepaską był umieszczany na pieczęciach królów czeskich i traktowany jako herb całej prowincji. Również po 1526 roku, wraz z objęciem Korony Czeskiej i Śląska przez Habsburgów, a zatem jego wizerunki w godłach miejskich reprezentowały ich przynależność do niej¹. Funkcjonowanie wizerunków orłów dolnośląskich jako znaków reprezentujących przynależność miast do poszczególnych księstw pomimo ich wielokrotnych podziałów wynikało z faktu, iż władający nimi potomkowie Henryka Pobożnego posługiwali się tarczą z orłem jako herbem rodowym. Gdy miasto w wyniku podziału znalazło się w granicach innego bądź nowoutworzonego księstwa, nie było potrzeby dokonywać zmian w dotychczasowym wizerunku napieczętnym i godle, herbem bowiem nowego władcy był również orzeł. W okresie kształtowania się herbów miejskich godłem z orłem pieczętowali się zarówno Piastowie głogowsko-żagańscy, jak i oleśnicy oraz ziębiccy, a wcześniej również wrocławscy².

Wizerunek piastowskiego orła umieszczany w godłach herbowych, zarówno w pełnej postaci jak i tzw. połuorła stanowi specyficzną cechę i ślad działalności książąt śląskich na tych ziemiach. Orzeł widnieje bowiem w herbach kilkunastu miast, m.in. Bytomia Odrzańskiego, Świebodzina, Szprotawy, Żagania, Krosna Odrzańskiego, Nowego Miasteczka, a także tych opracowanych współcześnie jak Zielona Góra, Nowa Sól, Sulechów.

Podobny typ symbolu, reprezentującego założyciela lub właściciela, widniał w herbach miast we wschodniej części regionu, związanego z historyczną Wielkopolską. Wizerunkiem najczęściej powtarzającym się w herbach tych miast był Orzeł Biały, symbolizujący władzę polskiego króla. W godle

¹M. Kaganiec podaje przykład funkcjonowania wizerunku orła z przepaską jako herbu prowincji w wizerunkach napieczętnych starostów śląskich mianowanych przez cesarza (zob. M. K a g a n i e c, *Heraldyka Piastów Śląskich 1146–1707*, Katowice 1992, s. 40).

²Szczegółową analizę kształtowania i posługiwania się przez książąt dolno- i górnośląskich herbami z wizerunkiem orła przedstawiła M. K a g a n i e c, *Heraldyka Piastów Śląskich...*, s. 25–47.

herbowym Międzyrzecza, Bledzewa i Kargowej wizerunek orła symbolizował oprócz władzy, także nadgraniczne położenie.

Symbole brandenbursko-pruskie

W przypadku ziem w północnej części regionu, poczynając od połowy XIII wieku, ich dzieje związane były z Marchią Brandenburską, a następnie z Królestwem Pruskim. Specyfiką wizerunków napieczętych i ukształtowanych pod ich wpływem herbów miast marchijskich było wyjątkowo częste umieszczanie wyobrażenia orła margrabiów brandenburskich³. Prowadzona w Nowej Marchii i Ziemi Torzyskiej intensywna akcja kolonizacyjna oraz nadawanie praw brandenburskich istniejącym już miastom znalazło swoje odzwierciedlenie w symbolice wizerunków napieczętych i herbów. Wizerunek czerwonego orła askańskiego znalazł się nie tylko w godłach takich lokowanych przez margrabiów miast, jak Gorzów Wielkopolski czy Barlinek, ale także w tych, które pod władzą marchijską uzyskały potwierdzenie swego miejskiego charakteru, a więc Cedyni, Kostrzyna, Choszczna, Świdwina, Morynia, Trzeńska, Drezdenka⁴. Śmierć margrabiego Waldemara w 1319 roku i rok później Henryka II, oznaczała faktyczne wymarcie dynastii askańskiej. Wraz z ich śmiercią herby z wizerunkami orła w godłach miejskich przestały reprezentować tylko władców, stając się znakami informującymi o przynależności terytorialnej. W ten sposób orzeł marchijski, który według niemieckich heraldyków był pierwotnie godłem nadanym Askańczykom przez cesarza wraz z tytułem margrabiego, stał się ponownie herbem reprezentującym ów urząd oraz Marchię Brandenburską⁵. Proces kształtowania się herbów miejskich rozpoczął się w Nowej Marchii podobnie jak w innych krajach środkowoeuropejskich w połowie XIV wieku, a więc w czasach gdy dynastia askańska wygasła. Pomimo to, na dwóch najstarszych pieczęciach herbowych miast nowomarchijskich Kostrzyna z 1401 i Gorzowa z 1444 ro-

³W XIII i XIV w. pieczęcie z wizerunkiem orła posiadało około siedemnastu miast nowomarchijskich (zob. F.A. V o s s b e r g, *Die Siegel der Mark Brandenburg*, Berlin 1868.)

⁴Miasta nowomarchijskie stanowiły ważny element polityki integracyjnej prowadzonej na nowo zdobytych ziemiach przez margrabiów (zob. J. W a l a c h o w i c z, *Geneza i ustrój polityczny Nowej Marchii do początku XIV wieku*, Warszawa-Poznań 1980, s. 80).

⁵P. J. Spener, opisując orła brandenburskiego podał, iż dodany został wraz z tytułem margrabiego do wcześniejszego herbu „gab er demselben zu seinem vorigen Wappen” (zob. P.J. S p e n e r, *Historia Insignium Illustrium seu Operis Heraldici*, pars specialis, Lib. 1, Cap. XIII, Francofurti ad Moenum 1717, s. 78). Również M. Gritzner wywodzi wizerunek orła od dawnego herbu urzędowego (Amtswappen) margrabiów (zob. M. G r i t z n e r, *Landes und Wappenkunde Brandenburgisch-Preussischen Monarchie*, Berlin 1894, s. 22).

ku umieszczone zostały wizerunki orła⁶. W przypadku innych miast, ich władze przez stulecia posługiwały się sporządzonymi w XIII i XIV wieku pieczęciami z orłem. Zachowanie w herbach miejskich tego godła związane było z faktem, że kolejni margrabiowie z dynastii Wittelsbachów, Luksemburgów i w końcu Hohenzollernów z racji posiadanego tytułu umieszczali tarczę z orłem na swoich pieczęciach jako herb Marchii Brandenburskiej. Zaczął on zatem funkcjonować również na pieczęciach tych władców jako znak terytorialny.

Po utworzeniu Królestwa Pruskiego i przyjęciu czarnego ukoronowanego orła jako jego herbu, wizerunki czerwonych orłów marchijskich w godłach miejskich ponownie stały się wyznacznikami przynależności terytorialnej. Dlatego też władze miast marchijskich w XVIII wieku zaczęły umieszczać ponad tarczą wizerunki czarnych orłów królewskich, stanowiących dodatkową informację o przynależności państwowej.

W konsekwencji utworzenia Królestwa Pruskiego w 1701 roku ustalony został nowy herb władcy – czarny ukoronowany orzeł⁷. Pojawienie się nowego herbu reprezentującego króla i królestwo nie od razu znalazło odzwierciedlenie w symbolice godeł w całej dawnej Brandenburgii. Miasta z terenów Nowej Marchii i Ziemi Lubuskiej posiadały pieczęcie i ukształtowane w oparciu o ich wizerunki herby, nawiązujące w swojej symbolice do dawnych założycieli i właścicieli, stąd dominującym motywem pozostał czerwony orzeł askański, późniejszy herb Brandenburgii. Z czasem wizerunek czarnego ukoronowanego orła pruskiego z berłem i jabłkiem królewskim w szponach jako herbu królewskiego zaczął stopniowo wypierać starszego orła askańskiego. Po raz pierwszy pojawił się w 1705 roku w herbie miasta Charlottenburg założonego przez króla Fryderyka I⁸. W herbach miast Nowej Marchii, Ziemi Lubuskiej i Torzymskiej w ciągu całego XVIII wieku wizerunek orła pruskiego umieszczany był przede wszystkim z inicjatywy samych władz miejskich, przy czym zaobserwować można pewną

⁶Pieczęć herbowa Kostrzyna, starsza od opisanej z 1423 r. przez Vossberga, a za nim przez Huppa (zob. F.A. Vossberg, *Die Siegel der Mark...*, oraz O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 67), przywieszona została do dokumentu z 1401 r. (zob. BLH, Potsdam P.Br. Rep. 37, Saschendorf U. 19); pieczęć herbowa Gorzowa z 1444 r. była używana przez władze przez kilkaset lat, (zob. E. K i t t e l, *Brandenburgische Siegel...*, s. 72 także APG, dokumenty pergaminowe, sygn. 80.).

⁷Z obszernej literatury na temat genezy herbu Królestwa Pruskiego (zob. m.in. L. L e d e b u r, *Streifzüge durch die Felder des königlich preussischen Wappens*, Berlin 1842, s. 1–3; E. Z e l l n e r, *Die Genealogie des Königlich Preussischen Wappenadlers*, „Der Herald”, 32, 1901, s. 10–13).

⁸O. H u p p, *Die Wappen und Siegel...*, s. 48.

niekonsekwencję w pojawianiu się tego elementu w herbach, a przede wszystkim na pieczęciach.

Symbolika Korony Czeskiej

Wśród herbów miast śląskich najstarszymi wizerunkami symbolizującymi ich przynależność państwową są wizerunki czeskiego lwa – reprezentującego przynależność miasta do Korony Czeskiej. Charakterystyczny wizerunek lwa z rozdwojonym ogonem w czasach średniowiecza nie był umieszczany w godłach miast Środkowego Nadodrza. Pojawił się dopiero w czasach nowożytnych po 1526 roku, kiedy Śląsk wraz z Czechami znalazł się w rękach Habsburgów. W roku 1602 Rudolf II nadał Żaganiowi nowy herb, w którym widniał wizerunek ukoronowanego lwa.

Ciekawym przykładem zmian w symbolice przynależności państwowej jest herb Lubuska. Nie zachowały się, niestety, najstarsze XIII-wieczne pieczęcie tego miasta. Należy przypuszczać, że przedstawiały wizerunek wieży, między którymi widniał lew, wówczas z pojedynczym ogonem, a więc symbolizujący margrabiów miśnieńskich, którzy obdarzyli Lubusko licznymi przywilejami. Natomiast na pieczęciach z XVI wieku wizerunek lwa posiadał już rozdwojony ogon, a więc symbolizował króla czeskiego⁹. Pomimo że po 1482 roku Lubusko znalazło się w granicach nowo utworzonego księstwa krośnieńskiego podległego Brandenburgii, symbolika herbu nie uległa zmianie.

Symbolika saska

Związki z Saksonią utrwalone zostały w herbach miast łużyckich, które w wyniku pokoju praskiego z 1635 roku przeszły we władanie elektorów saskich. Miasta łużyckie, w godłach których widnieją motywy reprezentujące przynależność do Saksonii, znajdują się obecnie w granicach Niemiec¹⁰. Wcześniej, bo w 1475 roku książęta sascy, którzy kupili w 1472 roku od

⁹Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Cechy rzemieślnicze miasta Lubuska, pieczęć Lubuska na dokumencie z 1588 r., sygn. D 51.

¹⁰Senftenberg od 1642 do 1947 r. posiadał w godle wizerunek chorągwi kurfiurstów saskich z mieczami (zob. *Lexikon Städte und Wappen der DDR...*, s. 424); w herbie Guben ustalonym dopiero w 1883 r. umieszczone zostały tarcze z herbami Czech, Saksonii i Prus – państw, do których należało miasto. W godle wcześniejszego herbu z XVII w. widniały jedynie trzy krokwie heraldyczne symbolizujące władzę saską (zob. wizerunek herbu na szytchu z 1745 repr. R. G a n d e r, *Geschichte der Stadt Guben*, Guben 1925, s. 186).

Jana II księstwo żagańskie¹¹, nadali stolicy księstwa nową pieczęć (herb)¹². W godle nowego herbu Żagania umieszczony został wizerunek czarnego lwa, symbolizującego władzę nowych właścicieli. Wraz z rozwojem osadnictwa po wojnie 30-letniej również w herbach nowo tworzonych miast pojawiły się symbole związane książętami sasko–merseburskimi. Przykładem takiego miasta były Krzystkowice, położone na lewym brzegu Bobru, które uzyskały w 1659 roku prawa miejskie od księcia Christiana I, a fragment jego herbu znalazł się w godle miejskim.

Ukształtowane w ciągu stuleci godła herbów miejskich zawierają wiele cennych dla historyków informacji dotyczących dziejów politycznych i stosunków własnościowych. Współcześnie jednak ich pierwotne znaczenie uległo w wielu przypadkach zapomnieniu, o czym świadczą próby zmian herbów przez niektóre rady miejskie. Nie jest to zjawisko nowe, bowiem herby jako zewnętrzne symbole reprezentujące miasta były szczególnie podatne na wszelkie zmiany związane z aktualną sytuacją polityczną. Jednak za każdym razem po pewnym czasie powracano do najstarszego wyobrażenia znaku miejskiego. Niezależnie bowiem czy zawierają one elementy związane z polską, niemiecką czy czeską heraldyką, stanowią cenne zabytki kultury materialnej.

¹¹J.G. W o r b s, *Geschichte des Herzogthums Sagan*, Sagan 1795, s. 138.

¹²APZG, Żagań 1475.